

Analysis of Decorative Elements in the Inscriptions of Metal Utensils, Khorasan Style of Seljuk

Malihe Shariat^{1*}, Hashem Hoseyny², Farzaneh Farrokhfar³

1. MA Student, Department of Art Research, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran
2. Associate Professor, Department of Art Research, Faculty of art, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran
3. Assistant Professor, Department of Art Research, Faculty of art, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran

Article Info

Original Article

Received: 2021/02/27;

Accepted: 2021/05/05;

Published Online: 2021/07/25

 10.30699/athar.41.4.460

Use your device to scan and read the article online

Corresponding Author

Malihe Shariat

MA Student, Department of Art Research, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran

Email:

maliheshariat67@gmail.com

ABSTRACT

The Seljuk era is one of the creative eras of the Islamic world and the peak of Iranian arts. Among the arts which flourished in this era, metalworking is a Seljuk method attributed to the Seljuks. During this period, a special and independent style and method was created in the shadow of encouragement and support of Seljuk rulers and sultans. Artists and craftsmen, especially in the northeastern regions of Iran, namely Khorasan and Transoxiana, created new methods, techniques and styles to experience. The most prominent decorative feature of these works is the inscriptions that were beautifully located all around or part of the metal body. The variety of beautiful paintings and Islamic calligraphy which were inserted on these inscriptions, not only provide contextual information about the culture and beliefs of that time, but also provide a rich visual and written source that indicates the quality of the decoration of Herat school of metal utensil. The purpose of this study is recognition of aesthetic characteristic of the inscriptions of these works in both area of painting and Islamic Calligraphy. The overall results of the research reflect the cultural and religious views of the makers and the state of the visual and written arts of the society at that time. The cultural and artistic features of this period include the use of geometric patterns, plant, animal, and humanistic ornamentation and the use of Arabic scribes and inscriptions, and the Kufic script like Naskh, with the same themes as prayer, praise, along with information indicating the power of the owner and names of artists, craftsmen and customers in Herat School.

Keywords: Khorasan Seljuk, Metal utensil, Inscriptions, Art of Seljuk era.

Copyright © 2021. This open-access journal is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

How to Cite This Article:

Shariat, M., Hoseyny, H., & Farrokhfar, F. (2021). Analysis of decorative elements in the inscriptions of metal utensils, Khorasan style of Seljuk period. *Athar*, 41(4), 460-479. Retrieved from <http://athar.richt.ir/article-2-669-fa.html>

تحلیل عناصر تزئینی کتیبه‌های ظروف فلزی دوره سلجوقی خراسان

ملیحه شریعت^{۱*}، هاشم حسینی^۲، فرزانه فرخ^۳

۱. دانشجوی کارشناسی‌ارشد، گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران
۲. دانشیار، گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران
۳. استادیار، گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران

خلاصه

اطلاعات مقاله

عصر سلجوقیان، یکی از ادوار خلاقانه جهان اسلام و هنرهای ایرانی است. از میان هنرهایی که توانست شکوفایی‌اش را در این عصر رقم بزند، فلزکاری است که به روش سلجوقی منسوب است. در فلزکاری این دوره سبک و روش خاص و مستقلی به وجود آمد که در سایه تشویق و حمایت امراء و سلاطین سلجوقی ایجاد شد و هنرمندان و صنعتگران به‌ویژه در نواحی شمال‌شرق ایران یعنی خراسان و ماوراءالنهر، روش‌ها، فنون و سبک‌های جدیدی آفریدند. بارزترین وجه تزئینی این آثار، کتیبه‌هایی هستند که برگرداگرد یا بخشی از بدنه فلزی اثر خودنمایی می‌کنند و حاوی اطلاعات ارزنده‌ای هستند. تنوع نگاره‌ها و خط‌نگاره‌های زیبایی که بر بستر این کتیبه‌ها نقش بسته است، نه تنها اطلاعات محتوایی از فرهنگ و اعتقادات آن روزگار در اختیار می‌گذارند، بلکه منبع تصویری و نوشتاری غنی را ارائه می‌دهند که بر کیفیت ممتاز آرایه‌های ظروف فلزی مکتب هرات تاکید می‌کنند. در این پژوهش، شناخت کیفیت کتیبه‌های این ظروف در دو حوزه نگاره و خط‌نگاره مدنظر است. نتایج کلی تحقیق، انعکاس‌دهنده‌ی دیدگاه‌های فرهنگی و اعتقادی سازندگان ظروف و بازتاب وضعیت هنرهای نوشتاری و تصویری جامعه آن روزگار هستند. شاخصه‌های زیباشناختی کتیبه‌های ظروف فلزی مکتب هرات در عصر سلجوقی در بکارگیری تزئینات هندسی، گیاهی، جانوری و انسانی متنوع و استفاده از خط تصویری (نوع دیگری از نقوش مرکب که از ترکیب خط با صور جانوری یا انسانی ایجاد می‌شود) به زبان عربی و خطوط کوفی و نسخ مشهود است که با مضامینی چون عبارات دعایی، تمجید و بیان قدرت دارنده‌ی ظرف و ثبت اسامی هنرمندان، صنعتگران و سفارش‌دهندگان همراه شده است. این مقاله به روش تحلیلی-تطبیقی و جمع‌آوری منابع به طریق کتابخانه‌ای-اسنادی انجام شده است.

دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۰۹
پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۱۵
انتشار آنلاین: ۱۴۰۰/۰۵/۰۳

نویسنده مسئول:

ملیحه شریعت

دانشجوی کارشناسی‌ارشد، گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران

پست الکترونیک:

maliheshariat67@gmail.com

کلیدواژه‌ها: سلجوقیان خراسان، ظروف فلزی، کتیبه‌نگاری، هنر سلجوقی

حق کپی‌رایت انتشار: این نشریه دارای دسترسی باز، تحت قوانین گواهی‌نامه بین‌المللی Creative Commons Attribution 4.0 International License منتشر می‌شود که اجازه اشتراک (تکثیر و بازآرایی محتوا به هر شکل) و انطباق (بازترکیب، تغییر شکل و بازسازی بر اساس محتوا) را می‌دهد.

شریعت ملیحه، حسینی هاشم، فرخ فر فرزانه (۱۳۹۹). تحلیل عناصر تزئینی کتیبه‌های ظروف فلزی دوره سلجوقی خراسان. فصلنامه علمی اثر، ۴۱(۴)، ۴۶۰-۴۷۹.

۱- مقدمه

سلجوقیان با گسترش قلمرو حاکمیت خود و تکامل شعر و هنر، دوران درخشانی را در تاریخ فرهنگ و تمدن ایران به وجود آوردند تا آنجا که برخی هنرها از جمله فلزکاری دوران شکوفایی خود را در این عصر تجربه کردند. در این دوره خراسان بزرگ و به ویژه شهر هرات به مرکز کارگاهی و تجاری هنر فلزکاری سلجوقیان تبدیل گردید و ساختن مصنوعات و آثار فلزی با حواشی و خطوط در آن انجام شد. علاوه بر عناصر تزئینی و کتیبه‌های ظروف، امضای هنرمندان بر روی سطح فلزی این آثار حکم نام تجاری اثر و درجه کیفیت آن محسوب می‌شده است. در کتیبه‌های ظروف فلزی عصر سلجوقیان آیات قرآنی، احادیث نبوی و بیشتر از همه اذکار، ادعیه، توصیه و پند و اندرز در کنار نقوش تزئینی دیده می‌شود؛ در حالی که دو عنصر مهم نگاره و خط‌نگاره در هم‌آمیزی زیبا و کاملی کتیبه را خلق کرده‌اند. مسئله پژوهش بر این پایه استوار است که چه ویژگی‌های زیباشناختی در کتیبه‌های ظروف فلزی عصر سلجوقیان خراسان به کار رفته است؟ و چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی میان نگاره‌ها و خط‌نگاره‌های موجود در این کتیبه‌ها وجود دارد؟

۱-۱. پیشینه تحقیق

در مورد ظروف فلزی عصر سلجوقیان در خراسان پژوهش‌هایی صورت گرفته است که برخی حائز اهمیت هستند و در این پژوهش به آنها استناد شده است. از آن جمله می‌توان به مقاله «فلزات مکشوفه از رباط» (1981) Fahrvari & Kiani) اشاره کرد که بخش مهمی از فلزات مکشوفه در رباط شرف سرخس را معرفی و جزییات بصری آن را تحلیل نموده است. همچنین مقاله «تأثیر هنر فلزکاری مکتب خراسان بر فلزکاری مکتب موصل» (2016) Musapour & Mahmoudi) که به اهمیت مکتب فلزکاری خراسان پرداخته و نقش‌مایه‌های این مکتب را که بیشتر بر محور نقوش پیکره‌های و تصویرهای انسانی و جانوری است، بررسی نموده است. نگارندگان مقاله «فلزکاری از مکتب خراسان تا عصر مغول» (2004) Pakiari & Ayatollahi)،

فلزکاری مکتب مغول را وارث و احیا کننده‌ی مهم‌ترین مکتب فلزکاری پس از اسلام یعنی مکتب خراسان سلجوقی معرفی کرده‌اند. در پژوهشی دیگر با عنوان «بررسی خطوط و تزئینات کتیبه‌های کوفی و ثلث بر ظروف فلزی ایران در قلمرو سلجوقی» (Khezri & Charei, 2017) انواع کتیبه‌های کوفی و ثلث به کار رفته بر ظروف فلزی مکتب خراسان بررسی و برکیفیت آنها تاکید شده است. مهم‌ترین منابع تصویری مورد استناد این پژوهش، که از آنها به عنوان منابع اصلی بهره گرفته شده است، سایت‌های الکترونیکی، گالری‌ها و مجموعه‌های هنری بزرگی همچون موزه ویکتوریا و آلبرت لندن (Melikian, 1982)، موزه هنر متروپولیتن نیویورک (Metropolitan Museum of Art, 2020)، موزه لوور پاریس (Louvre Museum, 2020)، موزه ملی ایران (National Museum of Iran, 2020)، موزه هنرهای زیبای بوستون (Museum of Fine Arts, 2020) و موزه هنر والترز (Walters Art Museum, 2020) هستند که مهم‌ترین ظروف فلزی به جای مانده از دوران سلجوقیان در خراسان که اکثراً از جنس نقره و بین سده پنجم تا هفتم ه.ق ساخته شده‌اند، در آنجا نگهداری می‌شوند. علاوه بر این منابع، برخی ایرانشناسان و شرق‌شناسان بزرگ چون آرتور پوپ در آثار خود همچون «سیری در هنر ایران» و «شاهکارهای هنر ایران» (Pope and others, 1945; 1958; 2002; 2009) و مارگریتا کاتلی و لوئی هامبی در کتاب «تاریخ هنر ایران، هنر سلجوقی و خوارزمی» (Cattelli & Hambis, 1987; 1998) به بررسی آثار فلزی سلجوقیان در تشریح مرزهای تاریخی و جغرافیای ایران پرداخته‌اند که از آنها به عنوان منابع میان‌دستی این پژوهش بهره گرفته شده است. در مجموع تحقیقی که به مسئله این پژوهش پرداخته و به کیفیت نگاره و خط‌نگاره در کتیبه‌های ظروف مکتب خراسان سلجوقیان اشارتی کرده باشد، یافت نشد. از این حیث این پژوهش روزنه‌ای جدید بر شناخت کیفیت کتیبه‌نگاری و فن فلزکاری سلجوقیان در مکتب خراسان می‌گشاید.

۲- روش تحقیق و جامعه بررسی

این پژوهش که از حیث هدف بنیادین است، به روش تحلیلی-تطبیقی و شیوه گردآوری اطلاعات: کتابخانه‌ای-اسنادی و الکترونیکی انجام شده است. جامعه بررسی این پژوهش را منتخبی از برترین ظروف فلزی کتیبه‌دار متعلق به مکتب خراسان سلجوقی بازه زمانی سده پنجم تا هفتم ه.ق که دارای نگاره و خط‌نگاره هستند، تشکیل می‌دهند.

۳- مبانی نظری تحقیق

۳-۱. تحولات سیاسی فرهنگی و هنری عصر سلجوقیان

«سلطان محمود غزنوی در سال ۱۰۲۵ میلادی/ ۴۱۶ ه.ق به سلجوقیان رخصت داد تا جیحون را درنوردند و در سرخس اطراق کنند. آنها در سال ۴۳۱ ه.ق صاحب کل خراسان بزرگ شدند و به طرف مرکز ایران روی آوردند و شهر ری و اصفهان، بغداد، شمال عراق، سوریه، ارمنستان و بالاخره آناتولی را تصرف کردند. سلسله‌ای که معروف به سلسله سلجوقیان بزرگ بود (برای تشخیص از سایر سلاجقه) تا زمان مرگ سنجر در خراسان بزرگ و ماوراءالنهر ادامه یافت» (Cattelli & Hambis, 1998, PP. 6-7). دوره سلجوقیان در ایران تقریباً دو سده ادامه یافت که در ربع دوم سده پنجم ه.ق با فتوحات سلجوقیان شروع شد و تا استقرار ایلخانان در ربع دوم قرن هفتم ه.ق تداوم داشت (Bosworth, 2002, P. 17). فضای فرهنگی جامعه باعث گردید تا سلاطین و ثروتمندان همواره حامی و پشتیبان هنرمندان و صنعت‌گران باشند. این حمایت‌های گسترده در بیشتر موارد اهداف سیاسی به دنبال داشت اما موجب ظهور سبک و شیوه‌ی خاصی در هنرها و صنایع شد، که بعدها محققین هنر اسلامی آن را مکتب سلجوقی نام نهادند. مکتب سلجوقی در محدوده‌ی امپراطوری آنان با ویژگی‌های شاخص نسبت به دوره‌های قبل و بعد از خود در اکثر زمینه‌های هنری متجلی شد (Razani et al., 2009, P. 2). تخیل درخشان هنرمندان در بکارگیری گستره وسیعی از

عناصر آرایه‌ای و در توازن و تعادل تزئینی چشمگیری که بر اساس موضوعات قابل طبقه‌بندی به بخش‌های متعددی از معماری، نساجی و سفالگری گرفته تا عاجکاری و فلزکاری (به‌ویژه در خراسان) با ویژگی‌های متمایز منطقه‌ای است به کار افتاد و آثار ماندگاری به وجود آورد (Razani et P. 4, 2009, al.). «آنها قرآن و سنت را مبنای زندگی قرار داده و در پی آن زبان و خط عربی را در دستگاه سلطانی و جامعه آن روز ایران و نیز هنر این دوره رواج دادند» (Nowruzi- Talab & Afrough, 2011, P. 2).

۳-۲. فلزکاری عصر سلجوقی

با ظهور اسلام تا مدتی مفرغ (برنز) جانشین طلا و نقره به ویژه در زمینه‌ی ساخت ظروف فلزی شد. مفرغ را قالب ریزی و کنده‌کاری می‌کردند و گاهی هم با نقره و یا مس خاتمکاری و یا اینکه مشبک‌کاری می‌نمودند و در بعضی موارد نیز حتی با تزئینات مینایی آن را می‌آراستند. فلزکاران با بهره‌گیری از این آلیاژ به ساخت ظروفی از قبیل سینی، ابریق و آبخوری به اشکال حیوانات و پرندگان پرداختند، که پیوسته از قالب‌ها و الگوهای سنتی باستانی تقلید می‌شد. دوره درخشان فلزکاری ایرانی-اسلامی به گمان اکثر صاحب نظران دوران سلجوقیان است (Pakiari & Ayatollahi, 2004, P. 3).

فلزکاران عصر سلجوقی استثنائاً ظروف و اشیایی از طلا و نقره با نقوش و تصاویر انسان و جانوران برای بزرگان و امیران می‌ساختند. ولی از این اشیا تعداد زیادی باقی نمانده است. از آن جمله، مجموعه‌ی اشیاء نقره‌ای در دست است که دارای اشکال متنوعی می‌باشند و در بین آنها قاشق، گلاب‌پاش، قلاب کمربند، فنجان، سینی، آفتابه و به علاوه زنجیرهای ظریف نیز دیده می‌شود (Pope & others, 2002, P. 85). از ظروف طلا، نقره و برنز آن دوره که طرح تزئینی جدیدی را نشان می‌دهد و به وسیله‌ی صنعتگران با مهارت و به‌زیبایی ساخته و پرداخته شده است، نمونه‌هایی ارزنده و متعددی به جای مانده است که شامل بخوردان‌های خاتم‌کاری و یا مشبک‌کاری شده به شکل پرنده و یا شیر، دسته‌هاون، آینه، شمعدان و تنگ‌هایی که یادآور نمونه‌های

طلا و نقره و گاهی مس برای ترصیع ظروف مفرغی یا برنجی استفاده کرده‌اند (Dastan & Bakhshandeh, 2017, PP. 98-110). تعدادی از اشیائی که به امضای هنروران خراسانی رسیده، چگونگی شکوفایی و سازمان‌بندی این نوع از کیفیت هنروری را در این منطقه نشان می‌دهد (شکل ۱) (Cattelli & Hambis, 1998, P. 39).

شکل ۱. بخوردان فلزی به شکل حیوان - شرق ایران (خراسان) دوره سلجوقی (Loukonine & Ivanov, 2003, P. 107)

۴- کتیبه‌نگاری در ظروف فلزی سبک خراسان دوره سلجوقی

کتیبه، واقعه یا نوشته‌های تاریخی است که بر روی سطحی کنده‌کاری یا نوشته شده باشد. کتیبه‌ها بخشی از منابع مهم تاریخ هنر ایران است که براساس آن نام بانی اثر و اطلاعات مربوط به آن از دل کتیبه‌ها بر می‌آید (Sahragard, 2014, P. 1). کتیبه‌نگاری، از دو واژه «کتیبه» و «نگاشتن» به معنای نگاریدن و ترسیم کردن (Dehkhoda, 1998, Vol, 14, PP. 22710 & 22711) تشکیل شده و منظور از آن، کتیبه‌هایی است که علاوه بر محتوای نوشتاری، تصویر و نقوش تزئینی نیز در آن وجود دارد. این کتیبه‌ها با تلفیق هنرهای دیگر از جمله تذهیب، تشعیر، ترصیع، سرلوح، خوشنویسی و جز آن، تبدیل به تابلوهای نفیس و چشم‌نواز می‌شوند (Khanipour, 2004, P. 161). در جهان اسلام کتیبه‌نگاری در بناهای یادبود، مقابر،

گلابی شکل عهد ساسانی می‌شوند. نمونه‌های متعددی از آنها در شمال شرقی و شرق ایران و نیز در حوالی ری و همدان کشف شده است. مشخصه‌های تزئینی آنها شامل کتیبه‌هایی به خط کوفی و یا نسخ، پیکره حیوانات با زمینه اسلیمی‌های گیاهی و قاب بندهایی بود که در آنها چنگ‌نوازان و گریفون‌ها (موجودی افسانه‌ای با تن شیر و سر و بال عقاب) (Dehkhoda, 1998, Vol, 12, P. 19127) حکاکی شده بود. از نمونه‌های عالی این ظروف فلزی یکی بشقاب مفرغی موزه ویکتوریا و آلبرت است که با سبکی وزین و شاداب حکاکی شده و بر روی آن پیکره یک جانور پنداری آمده و دور آن را کتیبه‌ای با حروف کوفی مزین کرده است و دومی بخوردان مفرغی به شکل شیر و مشبک‌کاری شده با خاتم مس است. هر دوی این اشیاء از آن قرن ششم ه.ق است. سبک فلزکاری سلجوقی اغلب نرم، شاداب و صریح و با کمی عنایت به جزئیات است (Cattelli & Hambis, 1998, P. 38).

۳-۳. مکتب فلزکاری خراسان

خراسان در عصر سلجوقیان مهد فلزکاری محسوب می‌شد و چهار شهر آن شامل نیشابور، مرو (در ترکمنستان امروز)، هرات و بلخ (در افغانستان امروز) به عنوان مراکز ساخت آثار فلزی شناخته شده بودند. سلجوقیان در خراسان نیز به پیشرفت‌های قابل ملاحظه‌ای در زمینه فرهنگ و هنر دست یافتند، که یکی از مهم‌ترین آنها در زمینه فلزکاری و ساخت ظروف فلزی بود. با گذشت چهار قرن از استیلای مسلمانان بر ایران به تدریج در هنر فلزکاری از نظر شکل و همچنین تزئینات تغییراتی پدید آمده بود. گسترش هنرهای مختلف مورد توجه و حمایت بسیاری از سلاطین و حکام سلجوقی قرار گرفت. به این ترتیب هنر فلزکاری در منطقه خراسان به وضوح پیشرفت کرد، ویژگی‌های خاص خود را یافت و مکتب فلزکاری خراسان به وجود آمد. فلزکاری مکتب خراسان تا یورش مغول در این مرکز ادامه یافت. آثار فلزی دوره سلجوقی گویای تغییر و تحول هنر فلزکاری از دوره ساسانی به بعد و بیانگر ویژگی‌های خاص مکتب خراسان است. در دوره سلجوقی به‌ویژه در خراسان، توجه خاصی به ترصیع فلزات شده و هنرمندان فلزکار از مقتول‌های

عطفی در سیر تاریخی فلزکاری ایران پس از اسلام دانست (& Pakiari Ayatollahi, 2004, P. 4).

موضوع‌های تزئینی ظروف فلزی در این دوران را می‌توان به پنج گروه تقسیم کرد که شامل نقوش گیاهی یا نباتی، هندسی، حیوانی، انسانی شامل صحنه‌های شکار، شاه و درباریان، نوازندگان و بزم، صور فلکی (البروج) و تزئین با کتابت و خط نگاره‌ها هستند. «در این نقوش ترکیب خط و تصویر از شیوه‌های ساده‌تری گرفته تا نمونه‌های پیچیده‌تری که شدت هم‌آمیزی خط و صور انسانی و جانوری را تا مرزهای تصویرگری نشان می‌دهد و در حقیقت تلاقی ادبیات، تصویرگری و اندیشه‌های عرفانی حاکم بر جامعه را آشکار می‌سازد» (Khezri & Charei, 2017, P. 26). در اکثر ظروف ساخت خراسان نام سازنده‌ی آن ثبت شده است، بدین گونه که این ظروف هم در دسترس مردم و هم در خدمت دربار بوده‌اند. در طراحی حروف بیشتر کتیبه‌های ظروف فلزی قرن ششم و هفتم ه.ق از خط نسخ و سرهای انسان نما یا حیوانات در انتهای حروف عمودی استفاده شده است (شکل ۲).

شکل ۲. کتیبه‌نگاره اطراف گردن مشربه برنزی - سده ۷ ه.ق (Metropolitan Museum of Art, 2020)

مساجد، مدارس، بقعه‌ها، عمارات باشکوه، ستون‌ها و ظروف سفالی و فلزی به کار می‌رفته و به این ترتیب آثار ارزشمندی از هنر خوشنویسی و کتیبه‌نگاری خلق شده و به یادگار مانده است. انواع مختلف خطوط شامل کوفی، نسخ، ثلث، طغرا، ریحان، محقق، نستعلیق و جز آن در کتیبه‌نگاری‌های اسلامی از صدر اسلام تاکنون مورد استفاده قرار گرفته‌اند. از میان خطوط یاد شده، خط ثلث به سبب دور و تموج آن و نیز به جهت حرکات نرم قلم، درستی و برجستگی حروف و قابلیت تزئین و ایجاد نقش و نگار در کتیبه‌نویسی بیشتر استفاده شده است. مضمون کتیبه‌ها در این آثار هنری شامل آیات قرآن، احادیث، شعر، ماده تاریخ، زمان ساخت آثار یا نام بانیان آنها و مواردی جز آن است (Khanipour, 2004, P. 163).

قرن ششم ه.ق دوره‌ی ابداع خط‌های گوناگون تزئینی بوده است و شیوه‌ای از خط‌نویسی که هرگز بر روی کاغذ نیامده، ویژه تزئین فلزات بوده است؛ همانند خطوط کوفی با تزئینات موجودات جاندار که در این سده ابداع شد (Heydarabadian & Abbasifard, 2010, P. 13). در این دوره خط مانند دیگر هنرهای اسلامی در هنر فلزکاری، به خصوص در خراسان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده و در اکثر ظروف فلزی، کلمات دعا و آرزوی خیر برای دارنده ظرف نوشته شده است. همچنین از قرن ششم ه.ق به بعد رواج ساخت تعداد زیادی از انواع قلم‌دان‌ها و مرکب‌دان‌ها وجود داشته که دلیلی بر ترقی و توسعه هنر کتابت و خوشنویسی است. این نوشته‌ها که به زبان عربی و خطوط کوفی و نسخ است، دارای حروف بلند در خط کوفی نظیر «الف» و «ل» بوده که در بعضی از نوشته‌های ظروف متعلق به این مکتب بلندتر از حد معمول است و گاهی انتهای حروف به سر و بدن انسان یا حیوان و یا نقوش گیاهی ختم می‌شود. آثار ساخته شده در این مکتب غالباً دارای امضای سازنده و محل ساخت است. به عقیده برخی محققان، هرات مهم‌ترین مرکز خاتم‌کاری فلز در عصر سلجوقیان بوده که با کیفیت ممتاز آثارش از بسیاری آثار مشابه در مکتب موصل شناخته می‌شود. مکتب خراسان به لحاظ نوع آرایه‌ها و حتی شکل ظروف آن‌چنان تحولی یافت که می‌توان آن را نقطه

۵- بررسی ویژگی‌های زیباشناختی نگاره و خط‌نگاره در کتیبه‌های ظروف فلزی مکتب خراسان

در ظروف مکتب خراسان دوره سلجوقی، کتیبه‌نگاری، وجه بارز و شاخصی است که هویت و جلوه‌ای متفاوت به آثار این مکتب بخشیده است. دو عنصر نگاره و خط‌نگاره مهم‌ترین اجزای این کتیبه‌ها هستند که در تعاملی زیبا در کنار هم قرار گرفته‌اند. در این بخش، شناخت قابلیت تصویری کتیبه‌نگاره‌ها و دو عنصر مهم آن مد نظر است. بدین ترتیب بخش نخست به جامعه بررسی و تبیین آثار مورد مطالعه اختصاص دارد. بخش بعدی به معرفی مبانی تحلیل و ساختار مطالعات و بخش آخر به تحلیل آثار، بر اساس روش تحلیلی-تطبیقی می‌پردازد. شیوه گردآوری اطلاعات در قسمت معرفی جامعه بررسی، کتابخانه‌ای-اسنادی است.

۵-۱. جامعه بررسی

این تحقیق نمونه‌های زیبایی از فلزکاری بدست آمده از مکتب خراسان در عصر سلاجقه را مطالعه می‌کند که امروزه

اغلب آنها زینت‌بخش معتبرترین موزه‌ها و مجموعه‌های هنری دنیا هستند؛ به همین روی، هویت این آثار و انتساب آنها به عصر سلجوقی و مکتب فلزکاری خراسان شواهدی مستدل از این ادعا است. از آنجایی که اطلاعات تصویری این آثار در منابع الکترونیکی مجموعه‌های محل نگهداری با کیفیت بیشتری به نسبت منابع مکتوب در اختیار است، و خوشبختانه این تصاویر با نظرات تیم کارشناسی موزه و توضیحات مرتبط همراه است، تمرکز این پژوهش بر این منابع بوده تا بدین‌وسیله در تایید هویت و انتساب این آثار به مکتب خراسان سلجوقی تردیدی باقی نماند و همچنین در خوانش جزییات بصری کتیبه‌ها مشکلی ایجاد نگردد. از بین این آثار، آنهایی که دارای کتیبه‌نگاره‌های زیبا و خوانا هستند و کیفیت نگاره و خط‌نگاره‌شان قابل خوانش است، انتخاب و بررسی شدند. منتخب این پژوهش شامل ۸ ظرف فلزی کتیبه‌دار است که به‌ترتیب زمانی در جدول ۱ و شکل ۳ معرفی و شرح داده شده‌اند.

جدول ۱. جامعه بررسی: منتخب ظروف کتیبه‌دار عصر سلجوقی در مکتب خراسان

شماره شکل	محل نگهداری	ویژگی ظاهری	حدود زمانی	نام اثر
A-۳	موزه بوستون	نقره حکاکی شده، کتیبه‌ها به خط کوفی و مزین به نقشمایه‌های حیوانی و گیاهی	سده ۵ ه.ق	سینی آلبارسلان
B-۳	موزه ملی ایران	مدور برنزی، کتیبه‌ها به خط کوفی در اطراف قاب	سده ۶ ه.ق	قاب آیینه
C-۳	موزه لوور، پاریس	پوشش طلا و نقره، کتیبه‌ها در پایین پایه به خط کوفی	سده ۶ ه.ق	پایه شمعدان
D-۳	موزه متروپولیتن، نیویورک	مفرغ به شکل شیر، کتیبه‌ها به خط کوفی مزهر	سده ۶ ه.ق	بخوردان
E-۳	موزه متروپولیتن، نیویورک	برنزی با ترصیع طلا، نقره و مس، کتیبه‌ها به خطوط کوفی و نسخ	سده ۶ ه.ق	مرکب‌دان
F-۳	موزه هنر والترز	برنز، حکاکی با نقره و مس، کتیبه‌ها به خط کوفی	سده ۶ ه.ق	مرکب‌دان
G-۳	نگارخانه فریر واشینگتن	مفرغ نقره‌کوب و مرکب سیاه، کتیبه‌ها به خط نسخ و انتهای حروف مزین به سرهای انسان‌گونه و نقوش گیاهی و جانوری	اواخر سده ۶ ه.ق	قلم‌دان
H-۳	موزه متروپولیتن، نیویورک	حکاکی برجسته و مثبت‌کاری با نقره و ترکیب سیاه و سفید، کتیبه‌ها در اطراف دهانه به خطوط کوفی و نسخ و مزین به سرهای انسان و نقوش گیاهی	سده ۷ ه.ق	ابریق برنجی

(نگارندگان)

(National Museum of Iran, 2020) (B) قاب آینه مدور برنزی سده ۶ ه.ق

(Museum of Fine Arts, 2020) (A) سینی آلبارسلان سده ۵ ه.ق

(Metropolitan Museum of Art, 2020) (D) بخوردان مفرغ سده ۶ ه.ق

(Louvre Museum, 2020) (C) پایه شمعدان سده ۶ ه.ق

(F) مرکبدان برنزی سده ۶ ه.ق (Walters Art Museum, 2020)

(E) مرکبدان برنزی سده ۶ ه.ق (Metropolitan Museum of Art, 2020)

(H) ابریق برنجی سده ۷ ه.ق (Metropolitan Museum of Art, 2020)

(G) قلمدان مفرغ اواخر سده ۶ ه.ق (Freer Gallery of Art, 2020)

شکل ۳. جامعه بررسی پژوهش

۲-۵. مبانی تحلیل

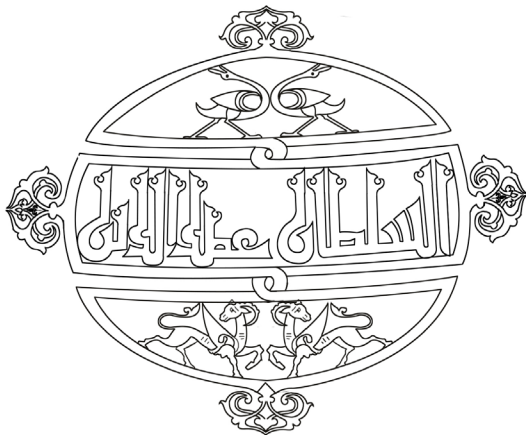
مطالعات این پژوهش بر کتیبه‌های ظروف فلزی مکتب خراسان سلجوقی تمرکز دارد و در دو حوزه نقش (نگاره) و تلفیق خط و نقش (کتیبه‌نگاره) تفکیک می‌شود. منظور از نگاره، نقشمایه‌ها و تصاویر تزئینی است که در کادر کتیبه به کار رفته و علاوه بر جنبه تزئینی می‌تواند حاوی مفاهیم خاصی نیز باشد. این طرح‌ها شامل: نقوش انسانی، حیوانی، تلفیقی، گیاهی و هندسی می‌شوند. خط‌نگاره‌ها، بخش نوشتاری و محتوایی کتیبه‌ها را تشکیل می‌دهند که در قالب خطوط کوفی و نسخ به کار رفته‌اند. عوامل بررسی در این نمونه‌ها نوع نقش و خط‌نگاره‌های به کار رفته و تحلیل محتوایی و تصویری آنها در این ظروف و وجه اشتراک و افتراق آنها با یکدیگر است. برای درک بهتر ویژگی‌های کیفی نگاره و خط‌نگاره در کتیبه‌های ظروف منتخب، به صورت طرح خطی نمایش داده می‌شود.

۳-۵. تحلیل و یافته‌های تحقیق

نمونه منتخب ۱- (شکل ۳-۱)

خط‌نگاره: کتیبه‌ای که بر مرکز بدنه‌ی سینی نقره‌ی قلمزنی آلبارسلان با قطر ۱۴۱ سانتی‌متر نقش بسته، عبارت «السلطان عضالدین» روی آن نوشته شده که در مدح و ستایش سلطان آلبارسلان سلجوقی است. این خط‌نگاره به خط کوفی مزهر و با کیفیت اعلاء نگاشته شده و منسوب به حسن کاشانی یکی از برترین فلزکاران عصر سلجوقی است. بنا به گفته پروفیسور پوپ، این اثر برجسته‌ترین ظرف نقره‌ای سراسر دوره اسلامی است و مهم‌ترین اثری است که از زمان سلجوقیان باقی مانده است. ترجمه متنی که در حاشیه این ظرف زیبا نوشته شده این است: «تقدیم به برجسته‌ترین اعلیحضرت، سلطان باشکوه، آلبارسلان باشد که خداوند سلطنتش را طولانی گرداند، به دستور ملکه عصر، ستاره بانوان ساخته شده توسط حسن الکاشانی در سال ۴۵۹» (Pope & others, 2002, P. 85).

نگاره: در این کتیبه از نقش‌مایه‌های گیاهی در چهارسوی کادر کتیبه و نقوش حیوانی (دو غاز در بالا و دو حیوان تخیلی-تلفیقی در پایین خط‌نگاره) استفاده شده است. در بالای این اثر، یک جفت غاز روبه‌روی یکدیگر و به حالت قرینه نقش بسته شده و پاهای آنها طوری محکم به زمین گذاشته شده که گویی در داخل زمین فرو رفته است. هر یک انتهای ریسمانی طولی را بر منقار دارد و در قسمت پایین نقش حیوان تخیلی-ترکیبی بالدار است که پای آنها نیز در سطح فرو رفته است. در اینجا نقوش گیاهی کاربرد تزئینی دارند لیکن نقش دو غاز احتمالاً با نماد دانش و هوش و خوشبختی (Hall, 2010, P. 70) و نقش حیوان تخیلی-ترکیبی (سر بز، بال‌های عقاب، پیکر و دم شیر) با مفهوم ایزدی و اساطیری مرتبط هستند (Hosseini, 2012, P. 46) و در مجموع مفهوم قدرت و محافظت را تداعی می‌کنند. این مفهوم در کنار خط‌نگاره مبین القای قدرت و سلطنت است (شکل ۴).

شکل ۴. طرح خطی نگاره و خط‌نگاره در کتیبه مرکزی سینی آلبارسلان

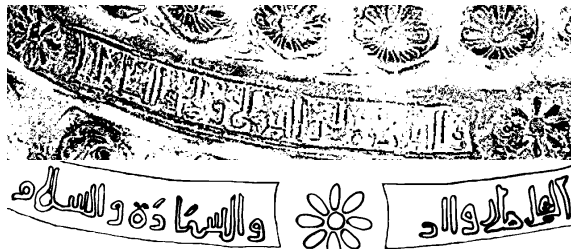
نمونه منتخب ۲- (شکل ۳-۲)

خط‌نگاره: در این کتیبه، خط‌نگاره در کادر اطراف قاب آینه مدور برنزی سده ۶ ه.ق قرار دارد و کتیبه‌نگاره‌های آن به خط کوفی مشجر دور تا دور و با تکنیک برجسته‌کاری نقش شده است. متن این خط‌نگاره‌ها «العز و البقا و الدوله

نمونه منتخب ۳- (شکل ۳-۳) (C)

خطنگاره: کتیبه پایه شمعدان در قسمت انتهایی آن قرار گرفته است. این خطنگاره‌ها به قلم کوفی و متن آن عبارات «والک و السعاده و السلام و النعمه» را در بردارد که دعایی است برای صاحب ظرف و آرزوی سعادت و سلامتی برای او می‌کند. در اطراف این خطنگاره‌ها نقش گل دیده می‌شود که از این نقش به صورت برجسته در قسمت وسط ظرف و در داخل شش ضلعی‌ها هم استفاده شده است (شکل ۶).

نگاره: مهم‌ترین نگاره‌های به کار رفته در این ظرف نقش گل نیلوفر هفت یا هشت پر است که به عنوان نماد فلز کاران سلجوقی در مکتب خراسان شناخته می‌شد (Dastan & Bakhshandeh, 2017, P. 98-110) و هم بر روی ظرف به صورت برجسته و هم در وسط کادر کتیبه‌ها به کار رفته است. نقش گل نیلوفر، مفهوم تقدس، معنویت، رشد، کمال و زندگی دوباره را تداعی می‌کند (Hall, 2010, P. 309-311) و اینجا نیز همگام با محتوای خطنگاره، دعای خیر خود را نثار صاحب شمعدان می‌نماید.

شکل ۶. طرح خطی نگاره و خطنگاره در کتیبه پایه شمعدان

نمونه منتخب ۴- (شکل ۳-۴) (D)

خطنگاره: کتیبه بخوردان مفرغی در قسمت گردن ظرف جای گرفته که فرم کلی آن به شکل شیر است. این خطنگاره‌ها که عبارات دعایی و مدح و ستایش برای صاحب ظرف را در بر دارد عبارتند از: «مر به الامین العادل العالم» به خط کوفی برگردار و با تزئینات گیاهی تزئین شده است. مانند کلمه محمد که بر بدنه‌ی شیر نقش شده است و از

و الیه و الرفع و الثناء و الغبطه و العلا و الملك و النما و القدره الا للصاحبه ابداً» است (Tohidi, 2011, P. 63). به معنی افتخار و اشتیاق و دولت و ستایش و خوشبختی و نعمت و برکت و رشد و ظرفیت، عزت، بقا و سلامتی را برای همیشه برای صاحب اثر نشان می‌دهد (شکل ۵).

شکل ۵. طرح خطی نگاره و خطنگاره در کتیبه قاب آینه

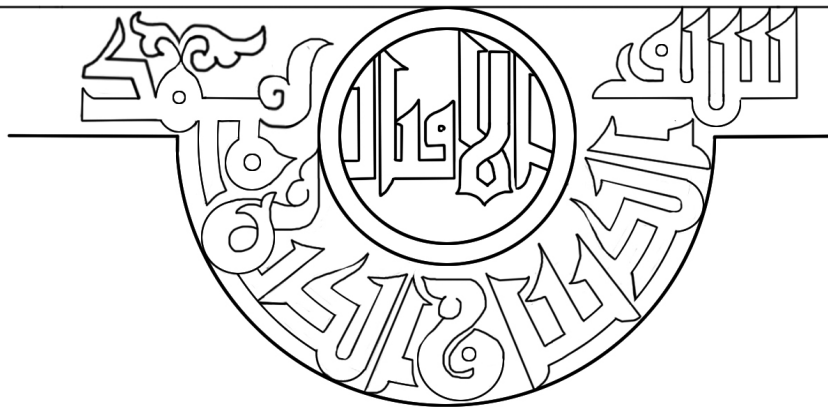
نگاره: مهم‌ترین نقوش این کتیبه‌نگاره را علاوه بر موتیف‌های گیاهی که کاربردی تزئینی دارند، دو نقش حیوانی-تخیلی تشکیل می‌دهند به صورت قرینه و پشت به هم در مرکز قاب آینه چیدمان شده‌اند، این نقش که با سر انسان، بدن شیر و دم عقرب همراه است در هنر ایران سابقه‌ای کهن دارد و نماد جنگجویان و نگهبانانی است که تصور می‌شد قدرت جادویی‌شان باعث دفع قدرت زیانکاران می‌شود (Janbazi, 2012, P. 27). با استناد به این تعریف می‌توان کاربرد این نقش را بر روی قاب آینه چنین پنداشت که به مفهوم دور شدن صاحب آینه از نیروهای شر است و در ارتباط با محتوای نوشتاری کتیبه، بر حمایت و آرزوی دعای خیر برای صاحب آینه که احتمالاً شخصیتی با جایگاهی درباری است، تاکید دارد.

کادر کتیبه «سعد الدنيا و الدین محمد الاقبال» گرفته شده و حروف (م) و (ح) با تزئینات گیاهی مزین شده است. برخی محققان بر این باورند که این بخوردان به دستور محمد گلاب فروش طیبات از ساکنان اعیان نشین شهر طیبات خراسان و به دست جعفر بن محمد بن علی ساخته شده است

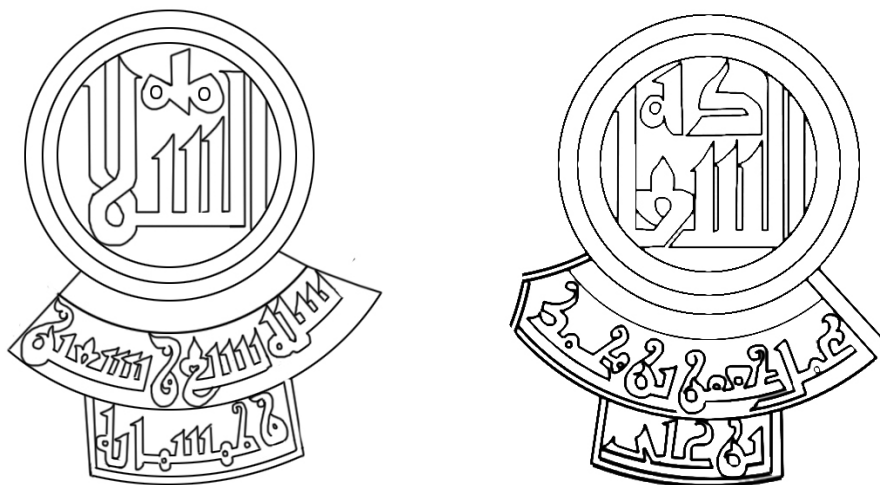
(Khezri & Charei, 2017, P. 9) (شکل ۷). کتیبه‌های دو سمت جانبی بخوردان نیز به ترتیب عبارات «السعاده»، «عمل جعفر بن محمد بن علی» و «السلامه»، «سنه سبع و سبعین (یا تسعین) و خمسمائه» مربوط به سال ۵۷۷ (یا ۵۷۹) ه.ق را در بردارند (شکل ۸).

شکل ۷. طرح خطی نگاره و خط‌نگاره در کتیبه بدنه بخوردان مفرغ

الله الله الاقبال محمد الاقبال

شکل ۷. طرح خطی نگاره و خط‌نگاره در کتیبه بدنه بخوردان مفرغ

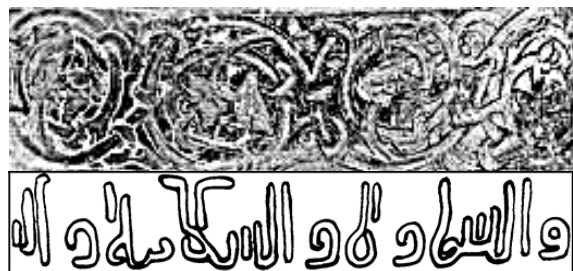
شکل ۸. طرح خطی نگاره و خط‌نگاره در کتیبه‌های جانبی بخوردان مفرغ

رسمی دولت استفاده می‌شده است (Walters Art Museum, Baltimore, 2020) (شکل ۱۰).

شکل ۹. طرح خطی نگاره و خطنگاره در کتیبه مرکبدان برنزی

نگاره: از مهم‌ترین نقوش به کار برده شده بر بدنه این مرکبدان می‌توان از نقوش اسلیمی آن نام برد که به صورت تاک‌های گره خورده و قرینه نقش شده‌اند و علاوه بر جنبه‌ای تزئینی، همگام با محتوای خطنگاره، مفهوم رشد و کمال را تداعی می‌کند.

شکل ۱۰. طرح خطی نگاره و خطنگاره در کتیبه مرکبدان برنزی

نگاره: فضای عمده این کتیبه را خطنگاره‌ها پوشانده‌اند، لیکن برخی جزئیات ریز که حاوی نقوش تزئینی گیاهی و گاه هندسی است در بین خطنگاره‌ها خودنمایی می‌کند. این نقوش مفهوم خلاقیت، جاودانگی و کمال را تداعی می‌کنند و همگامی ظریف و عالی را با خطنگاره بخوردان نشان می‌دهند.

نمونه منتخب ۵- (شکل ۳-۵)

خطنگاره: این کتیبه در کادر قسمت بالای مرکبدان برنزی قرار دارد. خطنگاره‌های آن به خط نسخ است. در اطراف خطنگاره‌ها نقش هندسی دایره تکرار شده است. متن این کتیبه عبارت است از «*و البقا لصاحبه العز و الاقبال و الدوله*» که بقا و عزت و اقبال بلند را برای دارنده‌ی ظرف آرزو می‌کند (Afrough, & Norouzi Talab, 2012, PP. 75-76) (شکل ۹).

نگاره: نگاره‌های نقش شده بر روی این مرکبدان شامل شکل شکار (پلنگی که به دنبال خرگوشی می‌دود) است که بر روی اطراف درپوش قلم‌دان آمده است. کاربرد نقش پلنگ در این دوره بازمانده‌ای از حیوانات اساطیری هنر ایران است (Mortazavi, 2016, P. 260). نماد پلنگ (گره‌سانان) مظهری از قدرت، خورشید، نیروی جنسی، ظرافت و... است، طبق شواهد بسیار می‌تواند جانشین و یا همراه ایزدبانو گردد (Rafiefar & Malek, 2013, P. 30). از دیگر نقوش این ظرف، صحنه‌های بزم (انسان‌هایی که در حال نواختن آلات موسیقی هستند)، نقوش گیاهی بر روی بدنه و همچنین نقش هندسی دایره است که به صورت ترنج‌هایی در داخل کادر کتیبه تکرار شده‌اند و جنبه‌ای تزئینی دارند.

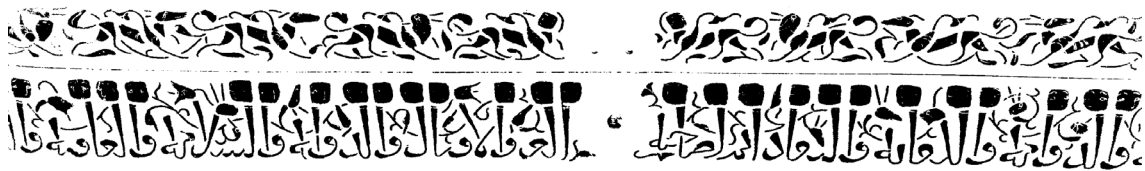
نمونه منتخب ۶- (شکل ۳-۶)

خطنگاره: کتیبه مرکبدان برنزی در قسمت درپوش ظرف جای گرفته است. خطنگاره‌ی کتیبه به خط کوفی است. متن این کتیبه عبارت است از «*و السعاده و السلامه و اله*» که آرزوی سعادت و سلامت را برای دارنده‌ی ظرف بیان می‌کند. از این مرکبدان‌ها بیشتر برای نوشتن نامه‌های

نمونه منتخب ۷- (شکل ۳- G)

خط‌نگاره: این کتیبه در اطراف قلم‌دان مفرغی جای گرفته است. از اواخر سده ۶ ه.ق به بعد در مکتب خراسان شاهد استفاده از سرهای انسان‌نما و جانورسان هستیم که بیشتر بر روی کتیبه‌های نسخ استفاده می‌شده است. در این خط‌نگاره از خط نسخ که انتهای حروف آن به سرهای انسان و حیوان و نقوش گیاهی ختم شده استفاده شده است. متن کتیبه عبارت است از: «العز و الاقبال و الدوله و السلامه و العاقبه و العنايه و الدوامه و البقا دائمه لصاحبه» به معنی شکوه، مشارکت، امنیت، مراقبت، دوام و بقا برای صاحب آن دائمی است که عزت و

سعادت و عاقبت بخیری را برای صاحب ظرف آرزو می‌کند (Afrough & Norouzi Talab, 2012, PP. 75-76). اطراف این خط‌نگاره‌ها نیز با نقوش گیاهی مزین یافته و در بالای آن نقوش تلفیقی (گیاهی-جانوری) دیده می‌شود (شکل ۱۱).
نگاره: نگاره‌ها نقوش تلفیقی گیاهی-جانوری (خرگوش) در اطراف در قلم‌دان است. از این نقش گیاهی که منتهی به سر خرگوش‌ها می‌شود در انتهای خط نگاره‌ها هم دیده می‌شود، و مفهوم باروری، زندگی دوباره و رشد است (Hall, 2010, P. 46).

شکل ۱۱. طرح خطی نگاره و خط‌نگاره در کتیبه قلم‌دان مفرغی

نمونه منتخب ۸- (شکل ۳- H)

خط‌نگاره: کتیبه این ظرف در قسمت گردن و اطراف دهانه‌ی ابريق برنجی سده ۷ ه.ق قرار دارد و یکی از بهترین و ماهرانه‌ترین اشیای فلزی دوره‌ی سلجوقی در خراسان است. خط‌نگاره‌های آن که در قسمت گردن و دهانه ظرف بیشتر دیده می‌شود به خط نسخ و مزین به سرهای انسانی و نقوش گیاهی است. متن آن عبارت است از «و السعاده و البقا دائمه» که مفهوم افتخار، رفاه، قدرت، رشد و شادی را برای صاحب ظرف القاء می‌کند (شکل ۱۲).

نگاره: نگاره‌ها در داخل کادر کتیبه شامل نقوش گیاهی و هندسی است که در دید نخست کاربردی تزئینی دارند، لیکن با اندکی مطالعه مفهوم رشد و شادابی و قدرت را نیز دربردارند که با محتوای خط‌نگاره کاملاً همگام هستند. همچنین در اطراف کادر کتیبه نقش شیر به صورت برجسته و تاکهای پیچ خورده که به سر خرگوش‌ها خاتمه می‌یابند دیده می‌شود و نماد حفاظت در برابر نیروهای شر،

سلطنت، قدرت و تولد دوباره است (Rafiefar & Malek, 2013, P. 30).

۴-۵. ویژگی خط‌نگاره‌ها

۴-۵. تحلیل محتوایی خط‌نگاره‌ها:

در بررسی محتوای متون نوشتاری ظروف منتخب، ۶۰ درصد عبارات دعایی با مفاهیم عزت، بقا، سعادت، سلامتی و آرزوی خیر و شگون برای صاحب ظرف، ۲۰ درصد مدح و ستایش دارنده ظرف و ۲۰ درصد نام سازنده و تاریخ ساخت اثر را در بر می‌گیرند. نکته حائز اهمیت اینکه کتیبه‌های کوفی بیشتر در برگیرنده‌ی عبارات دعایی هستند. همچنین کتیبه‌هایی که برای صاحب شی طلب بخت بلند و اقبال بلند و ثروت و سرنوشت بهتری می‌کردند بیشتر به خط نسخ نقش بسته‌اند. جدول شماره ۲ نتایج به‌دست آمده از این بخش را در قالب بیان محتوای کتیبه‌ها، ارتباط نوع ظرف و آرایه‌های آن با محتوای کتیبه‌ها و نوع مصرف ظروف بیان می‌کند.

شکل ۱۲. طرح خطی نگاره و خطنگاره در کتیبه ابریق برنجی

جدول ۲. تحلیل محتوایی کتیبه‌های ظروف فلزی عصر سلجوقی در مکتب خراسان

نام اثر	محتوای کتیبه‌ها	ارتباط کتیبه‌نگاره با نوع ظرف	نوع مصرف ظرف
۱- سینی آلپارسلان	مدح و ستایش دارنده ظرف، نام سازنده و تاریخ ساخت اثر	مرتبط است، به علت مصارف درباری و در مدح حکمران و سازندگان	تزئینی و تشریفاتی
۲- قاب آینه	عبارات دعایی برای صاحب ظرف	مرتبط است، به احتمال زیاد برای مصارف درباری بوده است	تزئینی و کاربردی
۳- پایه شمعدان	عبارات دعایی برای صاحب ظرف	مرتبط است، هدف از ایجاد آن برای مکان‌های بسیاری بوده است	تزئینی و کاربردی
۴- بخوردان	مدح و ستایش دارنده ظرف، نام سازنده و تاریخ ساخت اثر	مرتبط است، به علت مصارف درباری آن	تزئینی و تشریفاتی
۵- مرکب‌دان	عبارات دعایی برای صاحب ظرف	مرتبط است، زیرا برای نوشتن نامه‌های رسمی و دولتی درباری بوده است	کاربردی و تزئینی
۶- مرکب‌دان	عبارات دعایی برای صاحب ظرف	مرتبط است، برای نوشتن نامه‌های رسمی و دولتی درباری بوده است	کاربردی و تزئینی
۷- قلم‌دان	عبارات دعایی برای صاحب ظرف	مرتبط است، به علت مصارف درباری آن	تزئینی و کاربردی
۸- ابریق برنجی	عبارات دعایی برای صاحب ظرف	مرتبط است، به احتمال زیاد برای مصارف درباری بوده است	تزئینی و کاربردی

(نگارندگان)

۲-۴-۵. تحلیل تصویری خطنگاره‌ها

از آنجایی که کاربرد خط کوفی و نقش‌اندازی آن بر روی فلزات آسان بوده است، در سده‌های اولیه‌ی حکومت سلجوقیان حضور این خط بر روی ظروف فلزی دیده می‌شود

که به صورت ساده‌تری از نمونه‌های به کار رفته در سده‌های بعد از آن به کار رفته است. اما پس از مدتی انتهای حروف کشیده شده، مانند الف و لام که به صورت برگ درختان در آمده و سپس به انواع تزئینات دیگر مانند گره‌دار، گره‌دار

آمده است (Tohidi, 2011, P. 57). به نظر می‌رسد این شیوه خوشنویسی مختص فلزات دوره سلجوقی در قرون ششم و هفتم ه.ق بوده باشد. جدول شماره ۳ چکیده تحلیل تصویری کتیبه‌های ظروف منتخب را نمایش می‌دهد.

برگدار و یا مزهر (گلدار) تغییر یافته است (Taheri Nia, 2014). از اواخر سده ششم ه.ق با روی کار آمدن خط نسخ تزئینات آنها پیچیده‌تر شد. به این صورت که انتهای حروف به جای اشکال گیاهی به شکل انسان، حیوان یا پرند در

جدول ۳. تحلیل تصویری کتیبه‌های ظروف فلزی عصر سلجوقی در مکتب خراسان

نام اثر	نوع قلم	فرم خط‌نگاره‌ها
۱- سینی آلبارسلان	کوفی مذهب	از نقش‌مایه‌های گیاهی در انتهای حروف عمودی استفاده شده است
۲- قاب آینه	کوفی مشجر	اندکی نقش‌مایه گیاهی در اطراف خط‌نگاره‌ها دیده می‌شود
۳- پایه شمعدان	کوفی ساده	در اطراف خط‌نگاره‌ها نقوش گیاهی دیده می‌شود
۴- بخوردان	کوفی برگدار	با نقوش گیاهی و اسلیمی اطراف خط‌نگاره‌ها تزئین شده است
۵- مرکب‌دان	کوفی و نسخ ساده	در اطراف خط‌نگاره‌ها نقوش هندسی دیده می‌شود
۶- مرکب‌دان	کوفی ساده	به صورت ساده است (در اطراف خط‌نگاره‌ها نقوش گیاهی دیده می‌شود)
۷- قلم‌دان	نسخ	سرهای انسان‌نما در انتهای حروف عمودی و نقوش گیاهی و جانوری در اطراف خط‌نگاره‌ها
۸- ابرق برنجی	نسخ	خط‌نگاره‌های آن در قسمت گردن و دهانه ظرف مزین به سرهای انسانی و نقوش گیاهی است

(نگارندگان)

قمری پیچیده‌تر شد و سطح ظرف مملو از نقوش پیچیده‌ی گیاهی، هندسی، حیوانی، انسانی و تلفیقی شد.

۵-۶- ویژگی کتیبه‌نگاره‌ها

ویژگی کلی کتیبه‌نگاره‌های ظروف فلزی دوره‌ی سلجوقی علاوه بر زیبایی و تناسب نگاره‌ها و خط‌نگاره‌های آنها در اهمیت و ارتباطی است که با فرم ظرف در جذب مخاطبین خود از نظر میزان اشغال کادر کتیبه در بدنه‌ی ظرف، محل قرارگیری کادر کتیبه و نوع کارآیی آن دارند. کادر کتیبه در قسمت‌های مهم و در دید ظرف واقع شده‌اند و در داخل اکثر آن‌ها نقوش گیاهی به صورت اسلیمی‌های پیچ در پیچ دیده می‌شود (جدول ۵).

۵-۵- ویژگی نگاره‌ها

نقوش ظروف فلزی منتخب عصر سلجوقی به ترتیب میزان کاربردشان شامل نقوش گیاهی (۸۰ درصد- در همه کتیبه‌ها)، حیوانی (۵۰ درصد)، هندسی (۵۰ درصد)، انسانی (۲۰ درصد) و تلفیقی (انسان-حیوان ۱۰ درصد) (گیاهی-هندسی ۱۰ درصد) (گیاهی-حیوانی ۱۰ درصد) بوده‌اند (جدول ۴). فلزکاران سطوح ظروف را توسط نوار یا حاشیه به چند جزء تقسیم می‌کردند و اشکال و خطوط در داخل آنها نقش می‌شدند. در قرون اولیه‌ی حکومت سلجوقیان این نقوش و نگاره‌ها به صورت ساده‌تری بوده، اما از اواخر سده ششم هجری

جدول ۴. ویژگی نگاره‌های ظروف فلزی عصر سلجوقی در مکتب خراسان

نوع نقوش	نوع نقوش						آثار منتخب
	تلفیقی (گیاهی- حیوانی)	تلفیقی (گیاهی- هندسی)	تلفیقی (حیوانی- انسانی)	هندسی	انسانی	حیوانی	
۱- سینی آلبارسلان	-	-	-	✓	-	✓	✓
۲- قاب آینه	-	-	✓	-	-	-	✓
۳- پایه شمعدان	-	-	-	✓	-	✓	✓
۴- بخوردان	-	✓	-	✓	-	-	✓
۵- مرکب‌دان	-	-	-	✓	✓	✓	✓
۶- مرکب‌دان	-	-	-	-	-	-	✓
۷- قلم‌دان	✓	-	-	-	-	✓	✓
۸- ابریق برنجی	✓	-	-	✓	✓	✓	✓

(نگارندگان)

جدول ۵. ویژگی کلی کتیبه‌نگاره‌های ظروف فلزی عصر سلجوقی در مکتب خراسان

نام اثر	محل قرارگیری کادر کتیبه		تأکید کتیبه‌نگاره‌ها بر نگاره یا خط‌نگاره
	بیرون ظرف	درون ظرف	
۱- سینی آلبارسلان	در داخل کادر کتیبه نقوش اسلیمی و گیاهی دیده می‌شود	در حاشیه و در قسمت داخل وسط ظرف	خط‌نگاره به دلیل مدح و ستایش سلطان
۲- قاب آینه	به صورت ساده است	دور تا دور ظرف	نگاره‌ها به دلیل جنبه تزئینی و کاربردی آن
۳- پایه شمعدان	نقوش اسلیمی و گیاهی	در قسمت بدنه و پایین ظرف	نگاره‌ها به دلیل جنبه تزئینی آن
۴- بخوردان	نقوش گیاهی و پیچک‌ها (اسلیمی)	در قسمت گردن و جلو سینه شیر	هر دو به دلیل جنبه تزئینی و تشریفاتی آن
۵- مرکب‌دان	نقوش هندسی، اسلیمی و گیاهی	در قسمت بالا و پایین بدنه ظرف	نگاره‌ها علاوه بر جنبه کاربردی جنبه تزئینی آن هم مدنظر بوده است
۶- مرکب‌دان	نقوش اسلیمی و گیاهی	در قسمت اطراف در و وسط بدنه ظرف	هر دو به دلیل جنبه کاربردی و تزئینی آن
۷- قلم‌دان	نقوش گیاهی، حیوانی و صورت‌های انسانی	دور تا دور بدنه و در قسمت ظرف	خط‌نگاره‌ها به دلیل جنبه کاربردی و تشریفاتی آن
۸- ابریق برنجی	نقوش گیاهی (اسلیمی)، ترنج‌ها و صورت‌های انسانی	در قسمت گردن و شانه و اطراف دهانه ظرف	نگاره‌ها به دلیل جنبه تزئینی آن

(نگارندگان)

نتیجه‌گیری

دیده می‌شوند که از شیوه خطنویسی در ایالات خراسان نشأت گرفته‌اند. کتیبه‌های ظروف ساخته شده در سده‌های اولیه‌ی حکومت سلجوقیان و سده‌های بعدی حکومت آنان از لحاظ کادر و حاشیه‌بندی و نگاره‌ها و خط‌نگاره‌های به کار رفته و مضامین به هم شبیه هستند و از یک سبک و اسلوب خاص پیروی می‌کنند، اما از تفاوت بین آنها می‌توان به پیچیده‌تر شدن نگاره‌ها و خط‌نگاره‌ها، پر شدن کل بدنه‌ی ظرف از تزئینات گیاهی، هندسی، حیوانی، انسانی و تلفیقی، تغییر خطوط از کوفی به نسخ و استفاده از سرهای انسان‌نما و جانورسان در انتهای خطوط عمودی با گذشت زمان اشاره کرد.

سپاسگزاری

نگارندگان از تمامی کسانی که آنها را در نوشتن این مقاله یاری رساندند، کمال تشکر و قدردانی خود را اعلام می‌دارند.

منابع مالی

منابع مالی این مطالعه توسط نگارندگان تهیه شده است.

تعارض منافع

بین نگارندگان هیچ‌گونه تعارضی در منافع وجود ندارد و سهم نگارندگان از منافع این مقاله برابر است.

ظروف فلزی سلجوقی با خصوصیات سبک خراسانی محل تجلی اندیشه و جهان‌بینی هنرمندان و حامیان آنان در قرون اولیه تاریخ میانه ایران هستند. این ظروف پر نقش و نگار که از شهرت بالایی در ظرافت برخوردار بوده و امروزه در موزه‌های مطرح دنیا به عنوان بخشی از تمدن و آثار فرهنگی و هنری آن مردمان نگهداری می‌شوند، بیشتر در خدمت دربار و مورد توجه و علاقه اشراف و ثروتمندان بوده‌اند؛ در عین حال در زندگی روزمره‌ی مردم و برای استفاده در مکان‌های مختلف از جمله مساجد نیز ساخته می‌شدند و اهمیت خاصی در زندگی و فرهنگ مردمان آن روزگار دارا بودند. به نظر می‌رسد تنوع نقوش و نگاره‌ها و خط‌نگاره‌های این ظروف متأثر از مذهب، آداب و رسوم و زندگی اجتماعی مردم آن دوره و به خصوص طبقه‌ی اشراف بوده که در وحدتی چشم‌نواز در قالب کتیبه‌های ظروف فلزی جای گرفته‌اند. بررسی ویژگی‌های کیفی نگاره و خط‌نگاره در کتیبه‌های منتخبی از ظروف فلزی نفیس سبک خراسان در دوره سلجوقی، این نتایج را به دست داد که تراکم و انبوه طرح‌های ریز و درهم و نگاره‌ها در اطراف کتیبه‌ها و تزئین خطوط تا قبل از دوره سلجوقیان مرسوم نبوده و این ویژگی، تا این زمان فقط به فلزکاری سلجوقیان تعلق دارد که اکثراً در قالب خطوط کوفی و نسخ استفاده شده است. این کتیبه‌ها علاوه بر بار معنایی و کاربردی‌شان، وجهه‌ای تزئینی نیز دارند و نگاره‌ها و خط‌نگاره‌های آنها اکثراً در ارتباط کامل با یکدیگر و همگام با فرم کلی ظرف هستند. این خط‌نگاره‌ها که عمدتاً با فرم‌های منقوش گیاهی، حیوانی و هندسی همراه هستند، گاه به صورت تلفیقی با سرهای انسان‌نما و جانورسان نیز

References

Afrough, M. & Norouzi Talab, A. (2012). Analysis of astronomical concepts as decorative shapes and forms of metal works of the Seljuk period; Case study: Brass catchment. *Nagreh Scientific Research Quarterly*, 21, 68-84.

Bosworth, C. E. (2002). *The Cambridge History of Iran: From the arrival of the Seljuks to the collapse of the Ilkhanate*, Translated by Hasan Anoohe, Vol. 5. Tehran: AmirKabir Pess.

- Cattelli ,M., & Hambis ,L. (1987). History of Iranian art: Art of Seljukes and Khawrazimis, in *Encyclopedia of word art*. New York: McGraw-Hill.
- Cattelli ,M., & Hambis ,L. (1998). History of Iranian art: Art of Seljukes and Khawrazimis, in *Encyclopedia of word art*. translated to Farsi by Yaqub Azhand. Tehran: Molla Publications.
- Dastan, N., & Bakhshandeh, M. (2017). A comparative study of the visual properties of metal mirrors in Iran and China with a look at the Seljuk period. *Nagreh Scientific-Research Quarterly*, 42 ,98-110. [in Persian]
- Dehkhoda, A. (1998). *Persian Dictionary*. Under the supervision of Mohammad Moin and Seyed Jafar Shahidi. Tehran: University of Tehran Press.
- Fahrvari, G. & Kiani, M. Y. (1981). Metals Discovered from Robot. *Athar Journal*, 9, 72-106. [in Persian]
- Freer Gallery of Art & Arthur M. Sackler Gallery (2020, October 31). National Museum of Asian Art, Seljuk,
- Hall, J. (2010). *Dictionary of Symbols in East and West Art*, translated by Roghayeh Behzadi. Tehran: Contemporary Culture Publications.
- Heydarabadian ,Sh., & Abbasifard ,F. (2010). *The Art of Islamic Metalworking*. Tehran: Sobhan Noor.
- Hosseini, H. (2012). The role of composite creatures in the pottery art of the Islamic period of Iran. *Journal of Fine Arts*, 17(4), 45-54 .[in Persian]
- Janbazi, F. (2012). The Scorpion Theme in the Works of Prehistoric Civilizations of Iran. *Jelveh Honar Journal*, 7, 15-29. [in Persian]
- Khanipour ,R. (2004). Inscriptions and Inscriptions painting. *Journal of Art Ketabmah (Art Quarterly Book Review)* ,77 & 78 ,160-164. [in Persian]
- Khezri ,M. M., & Charei ,A. (2017). Study of lines and decorations of Kufic and third inscriptions on Iranian metal utensils in the Seljuk territory. *Journal of Great Khorasan* ,25, 25-50. [in Persian]
- Loukonine, V .& Ivanov, A .(2003) .*Persian Lost Treasures*. London: Mage Publishers.
- Louvre Museum. (2020. October 31). Departments of Islamic-art. Retrieved from <https://www.louvre.fr/en/departments/islamic-art>
- Melikian, A. S. (1982). *Islamic Metalwork from the Iranian world, 8th -18th Centuries*, London: Victoria & Albert Museum Catalogue.
- Metal Material, Washington.
- Metropolitan Museum of Art. (2020. Octobr 31). The Art of the Seljuqs of Iran (ca. 1040–1157). Retrieved from https://www.metmuseum.org/toah/hd/iselj/hd_iselj.htm
- Mortazavi, M. (2016). A Study of the Role of the Cheetah in Iranian Art Works (from the Neolithic to the Safavid Era). *International Conference on Art Research*, Singapore, December 16, 250-264 .
- Musapour ,Y., & Mahmoudi ,F. (2016). The effect of metal working of Khorasan School on metal working of Mosul school. *Journal of Mutaliat-i Honar-i Bumi (the Arts of Caspian Area)* ,3, 127-156. [in Persian]
- Museum of Fine Arts. (2020. December 01). Museum of Fine Arts Boston. https://collections.mfa.org/search/objects*/seljuk
- National Museum of Iran (2020. October. 31). Seljuk Art. <http://irannationalmuseum.ir>
- Nowruzi-Talab ,A., & Afrough ,M. (2011). A Study of form ,decoration and content in the art of metal working during the Seljuk and Safavid eras. *Journals of Islamic Art Studies*, 12 ,113-128. [in Persian]
- Pakiari ,S., & Ayatollahi ,H. (2004). Metalworking from Khorasan School to the Mogul era. *Journal of Culture and Art «Visual Arts »*,20, 138-148. [in Persian]
- Pope ,A .and others. (1958). *A New Survey of Persian art. From Prehistoric Times to the Present*. Oxford: Oxford University Press.
- Pope ,A., and others. (2002). *Iranian Artistic Masterpieces*. Adapted by Parviz Natel-Khanlari ,Second edition. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
- Pope ,A., and others. (2009). *A New Survey of Persian art*. Translated to Farsi by Najaf Darya-

- Bandari and others ,first edition ,volume 4. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
- Pope ,A., and others. (Phyllis Ackerman, Eric Schroeder & Dryden Press). (1945). *Iranian Artistic Masterpieces*. New York: Dryden Press.
- Rafiefar, J. & Malek, M. (2013). Iconography of the Leopard and Snake Symbol in the Works of Jiroft (Third Millennium BC). *Iranian Journal of Archaeological Research*, 4(3), 7-37 .[in Persian]
- Razani, M., Bakhshandeh Fard, H., & Tavakoli, A. (2009). Seljuk metalwork of Islamic art with Iranian identity. *Journal of Knowledge of Restoration and Cultural Heritage*, 5, 55-63. [in Persian]
- Sahragard, M. (2014). *Masterpieces of Astan Quds Razavi, Inscription of Goharshad Mosque*. Mashhad: Astan Quds Razavi Publications. [in Persian]
- Taheri Nia, F. (2014). *A Study of the Status and Application of the Kufic Calligraphy in the Metal Works of the Seljuk Period of Iran; Practical title: Design of amulets based on metal motifs of the Seljuk period of Iran*. MA thesis. Tehran: Art University of Tehran.
- Tohidi, F. (2011). *Fundamentals of Arts: Metalworking, Painting, Pottery, Woven and Textiles, Architecture, Calligraphy*, Second Edition. Tehran: Samira Press.
- Victoria & Albert Museum. (2021. March. 3). *The world's leading museum of art and design*. <http://www.vam.ac.uk/page/m/metalwork>
- Walters Art Museum, Baltimore. (2020). Islamic world. <https://art.thewalters.org/browse/category/islamic-world>